

II

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Յակոբ Չոլաքեան, ք.գ.դ.
ՀԱԻ

ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԾՐՋԱԼՆԵՐՈՒ ՏՈՐՄԻԿ ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ

Անտիոքի շրջանի հայաբնակ գիղական վայրերուն (Սուլտիոյ, Քեսապի, Ռուճի հովիտի, Քիւրտ տաղի եւ Լաթաքիոյ մերձակայ գիղեր) մէջ ամենատարածուած երաժշտական գործիքները փողայիներն էին՝ *զոտնա*, *գաւալ*, *արդուր* ու *շուպապի*, իսկ հարուածայիներէն՝ մեծ թմբուկը, որ կը գործածուէր զոտնայի նուագակցութեամբ, եւ փոքր թմբուկը՝ *տըմպալաք*: Ատոնք հասարակաց էին շրջակայ արաբ, քիւրտ ու թուրքմէն ժողովուրդներու համար եւս, թէպէտեւ պարեղանակներն ու խաղեղանակները մեծապէս կը տարբերէին՝ ունենալով ծիսակարգային իրայատկութիւններ: Այժմ այդ նուագարաններէն որոշ կենդանութիւն ունին թմբուկն ու զոտնան եւ մասամբ գաւալը:

Հիմնաքառեր՝ փողային նուագարաններ (զոտնա, գաւալ, արդուր, շուպապի), հարածային նուագարաններ, մեծ թմբուկ, փոքր թմբուկ (տըմպալաք):

Ներածութիւն

Պատմական Անտիոքի շրջանին մէջ հայաբնակ գաւառակներ էին Սուլտիան կամ Մուսա լեռը եւ Քեսապը, հայաբնակ գիղեր կային Ռուճի հովիտին մէջ՝ ինչպէս Գնիէն եւ Եագուպիէն, Պոտամայի սարահարթի եւ Քիւրտ տաղի մէջ՝ Պսապլըթը, Գոմղայան, Այն քլ-Հորը, Արֆալին, Վերին Թընգըրին, Կոչիւն, Եամատին, ինչպէս նաեւ Լաթաքիայէն ոչ հեռու՝ Ղնեմիէն եւ Արամոն:

1909-ի կոտորածներուն, Մեծ Եղեռնի եւ ապա 1939-ին Ադեքսանդրէթի սանճագի պարպումի հետեւանքով այս շրջաններէն շատերը հայաթափուեցան: Մուսալեոցիները մեծ մասով անցան Լիբանան ու հաստատուեցան Այն-ճար հայաւանին մէջ: Թուրքիոյ կողմը՝ Մուսա լեռան վրայ, տակաւին կը գոյատեւէ Վագըֆ զուտ հայաբնակ գիղը միայն: 1947-ին հայրենադարձութեան հետեւանքով գրեթէ հայաթափուեցան Սուրիոյ կողմը գտնուող Արամոն եւ Ղնեմիէն: Կը գոյատեւէ Քեսապի շրջանը իր տասնեակ մը հայաբնակ գիղերով, նաեւ պատմական Շուդր ու Բագաս բերդերու կողքին գտնուող Գնիէն ու Եագուպիէն:

Մինչեւ 1940-ականները այս շրջանակի բոլոր գիղերը ունէին գերազանցապէս փակ տնտեսութիւն: Գիղացիներու գլխաւոր զբաղումներն էին՝ հացաբոյսերու ցանքերը, պարտիզամշակութիւնը, անտառային տնտեսութիւնը, անասնապահութիւնը, մանր առեւտուրը եւ տնայնագործական արհեստները: Այս հայերը Անտիոքի շրջանի Թ.-ԺԱ. դարերու հայ հոծ գաղթականութեան յետնորդները ըլլալով՝ մինչեւ վերջ, որպէս ամենամօտիկ ազգակիցներ ու կրօնակիցներ, սերտ կապերու մէջ գտնուած են միշտ՝ ու կենցաղով, նիստ ու կացով

հասարակաց շատ բան ունեցած են, հաստատած են ազգակցական-խնամիական յարաբերություններ: Ասոնք լրի հայախօս էին. կը գործածէին իրարու մօտիկ բարբառներ, կը հասկնային զիրար առանց դժուարութեան: 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն արդէն արաբախօս էին միայն Գնիէ եւ Եագուպիէ գիւղերը: Արաբերէն ու թրքերէն կը հասկնային ու կը խօսէին շրջանի բոլոր բնակիչները: Իրենց բանահիւսութիւնը նոյն ակունքները ունէր, նոյն երգերը կը լսուէին, նոյն պարերը գրեթէ:

Պարերգեր

Խմբային երգի ամէնէն տարածուած տեսակը եղած է պարերգը: Պարերգերը կատարուած են թեւանցուկ եւ բոլորակի, առանց նուագակցութեան: Տարբեր շրջաններու խաղասացները միեւնոյն պարերգին մէջ խաղիկներ կը հիւսէին իրենց խօսուածքով ու անոնց բարբառային իրայատկութիւնը տեղացիներուն համար կը դառնար կատակ ու բերնէ բերան անցընելով կը պահէին: Օրինակ՝ մուսալեռցիին Քեսապ գալով կ'երգէր.

*Նըռնիներքը նայր չիկաք,
Պութուն Բասուպ ջայր չիկաք:*

*Նոնենիներուն վրայ նոտ չկայ,
Ամբողջ Քեսապ ջուր չկայ:*

Քեսապցին ալ կը պատասխանէր.

*Եասսիէն¹ ի դան Սիվիտէն²,
Կիրուն ըզմի մուճուքէն:*

*Որոնդէսէն անդին՝ Սուէտիան,
Մժեղները մեզ կերան:*

Շրջանի հայերը նաեւ սերտ յարաբերություններ ունէին զիրենք շրջապատող ու իրարմէ բաժնող արաբ ու թուրքմէն գիւղերու բնակչութեան հետ: Հարսանիքներուն, ուխտագնացութիւններուն միշտ փոխադարձ ներկայութիւններ կ'ըլլային ու բնականաբար՝ հիւրերը ուրախութեան մասնակից դարձնելու համար՝ կարեւոր տեղ կու տային պարեղանակներուն:

Անտիոքի շրջանի գիւղական այս շրջանակներուն մէջ՝ թէ՛ հայ եւ թէ՛ ալազգի, տարածուած երաժշտական գործիքները եղած են միայն փողայինները՝ *զունսա*, *գասալ*, *արդուր* եւ *շուպասի*, իսկ հարուածայիններէն՝ թմբուկը³:

Թմբուկ

Զունսան առանց թմբուկ չէր ըլլար: Հայերէնի մէջ տարածուած *դիող-զունսա* արտայայտութեան դիմաց թուրքերէնի մէջ կայ *դավուլ-զունսան*: Անտիոքի շրջանի հայերը ասոր համար կը գործածեն միայն *թմբուկ* բառը: Հրաւերի մը առթիւ կը հարցնեն «թընպօկ կո՛ւ» (թմբուկ կայ) կամ կ'ըսեն «առունց թընպօկ

1 Ասի – Որոնդէս գետն է:

2 Սուէտիա – շրջան, ուր կը գտնուին Մուսա լեռան գիւղերը:

3 Բաւական լայն բանահաւաքական աշխատանք կատարուած է Մուսա լեռան եւ Քեսապի բանահիւսութենէն [Զէյթեան 1975; Սվազլյան 1984; Հապէշեան 1986; Զոլաքեան 1998], բայց քիչ նիւթեր հաւաքագրուած են Անտիոքի շրջանի միւս բնակավայրերէն:

հարսնէք չըննուօր» (առանց թմբուկ՝ հարսանիք չ'ըլլար): Քեսապի բարբառին մէջ (Ք.) բառը ունի *թընսպօկ*, իսկ Սուէտիոյ բարբառին մէջ (Ս.)՝ *թըմսպակ* ձեւերը:

Շրջանին մէջ տարածուած թմբուկը արտակարգ մեծ է. թմբկահարը (*թընսպօկ քիշտոդ*) գայն արասանով մը կը կախէ պարանոցէն՝ ծունկերուն վրայ: Թմբուկը կ'ունենայ հարուածող երկու ճիւղ՝ բարձր երեսին համար կը գործածուի շերեփի մեծութեամբ փայտը, որ *ճուկլուն* կը կոչուի, իսկ ստորին երեսին համար ձախ ձեռքով կառավարուող ցպիկ մը, Ք.՝ *շուպուօթ*, Ս.՝ *շուպութըկ*, երկուքն ալ առաջացած են *ճիպուր* բառէն:

Բոլոր հրապարակային խնճոքները կը սկսին թմբուկի հարուածներով: Եթէ եկեղեցոյ կոչնակին երեք հարուածները մահ մը կը գուժեն, թմբուկի հարուածները՝ ուրախութիւն. «*Իշեցէք Օմ խընսպօմնիս*» (Նայեցէք, որո՞ ուրախութիւնս է) կը հարցնէին: Թմբկահարը միշտ ոտքի վրայ էր, հրապարակին մէջտեղը, պարբերաբար վազելով ու դառնալով հրապարակին մէջ, շուրջպար ընողներու ամբողջ շարքով, մենապարտողի կողքին կամ անոր գլխավերելը: Թմբկահարի այս ճարտարութենէն ու հարուածներու ներդաշնակութենէն շատ բան կախեալ էր:

Արարները թմբուկին համար ունին *դասպըլ*, իսկ թուրքերը՝ *տավուլ* բառը: Անոնց համար թմբուկը նաեւ գործածուած է արշաւանքներու ժամանակ: Այսպէս, 1915-ի Մուսա լեռան հերոսամարտին՝ Որոնդէսի հովիտի այլազգիները Շէլիսի Մաարուֆի առաջնորդութեամբ կը բարձրանան լեռ: Սարգիս Գապագեան⁴ կը պատմէ.

Հիմա նորէն արշաւեցին մեր վրայ: Ինչ պաշըպօզուք⁵ կայ՝ շէխ Մաբուֆը ժողովեր բերեր է մեր վրայ: Ելան եկան: Բոլորը գէնքով եկան:

— *Հասրէ, հայ աղջիկ պիտի առնենք, հայ կիներ պիտի ունենանք...*

Հայ-հայ կանչելէն եկան հիմա: Աստուած ցոյց չտայ, թմբուկով եկան ելան, պուրճում-պուրճում, պուրճում-պուրճում, պուրճում-պուրճում՝ թմբուկի ձայնը: Եկան մերան լեռը:

— *Մի՛ վահանաք, տղաք, պաշըպօզուք են, զօրք չեն, օրէնքով բան չունին, — սիրտ տուինք իրարու:*

Սկսանք: Լաւ խնճոք մը ըրինք: Կէսէն աւելի սասրկան: Մնացեալները փախան: Թմբուկները գլորուեցան բարձունքներէն, պայթեցան:

Թմբուկը մեծ խանդավառութիւն ստեղծելու միջոց էր: Ատիկա կ'օգտագործուէր ժողովուրդը խրախուսելու եւ ոգեւորելու համար: Այսպէս, 1939-ի ամռան մուսալեռցիները իրենց առջեւ ձգած ընտանի անասունները՝ այծ, ոչխար, կով, ձի, գրաստ՝ Կասիոսի լեռնաշղթան կտրելով կը հասնին ու 40 օր կը մնան Պասիթ⁶: Ժողովուրդին մեծ մասը կը տառապէր մալարիայէ եւ ուրիշ հիւանդու-

4 Մուսա լեռան հերոսամարտին հայերը հետապնդող զօրքին վրայ առաջին փամփուշտը արձակողն է. պատումը կատարուած է Սուէտիոյ բարբառով: Այստեղ կը մէջբերենք արեւմտահայերէնի վերածումը [Չոլաքեան 1984, 43]:

5 Աւազակներէ, ոճրագործներէ եւ անօրէններէ կազմուած անկանոն զօրք:

6 Հրուանդան՝ Միջերկրականի վրայ, Քեսապի շրջանի հարաւը: Հոն կը գտնուին ծովու աստուած Պոսէյդոնի տաճարին աւերակները: Անունը անկէ կը ծագի, սակայն պատահական

թիւններէ: Օգոստոսի գիշեր մը անօրինակ կերպով սաստիկ կ'անձրեւէ, վրանները կը չոքին, հիւղակները կը փլին: Ժողովուրդը կը մնայ ջուրերուն մէջ: Քեսապէն օգնութեան հասած երիտասարդներէն մէկը՝ Յովհաննէս Պաճազեան, հետեւեալը կը պատմէ.

5000 հոգի հաշուող ժողովուրդ մը հաւաքուած էր բաց դաշտին մէջ: Հեղեղանման անձրեւ մը սկսաւ տեղալ: Մինչեւ ոսկորները թրջած եւ սառած ժողովուրդը մարմինները տաքցնելու համար ուժ տուաւ տատու-զոտնային: Ասոնց դղրդացնող եւ ոգեւորող հարուածներուն տակ սկսաւ շուրջւպարը: Պարեցինք գրեթէ մոլեգնած, վայրագ: Խարոյկը երկինք հասած բոցերով կը լուսաւորէր պարողները եւ շրջապարը: Պէտք է պարէինք մինչեւ առաւօտ, որ մեր մարմինները չսառէին: Եւ ժողովուրդը պարեց անդադար, խումբ-խումբ երիտասարդներ, ծերեր, պարման-պարմանուիներ, խոտներամ շարքերով պարեցին առանց նկատելու անձրեւի սաստկութիւնը:

Այդու կանուխ՝ արեւածագին, ամպերը չբացան: Օգոստոսեան տաք արեւը նորէն սկսաւ փայլիլ՝ չորցնելով հրապարակը, մարդոց թրջուած մարմինները եւ... աչքերէն հոսած աղի արցունքները: Ժողովուրդին կորովը բարձր էր⁷:

Զուռնա

Ջուռնա բառը ընդհանուր է բոլորին համար: Զուռնան քիչ անգամ կը գործածուէր առանց թմբուկ: Ան մեծ հանդիսութիւններու նուագարան էր: *Ջուռնա*ն եւ թմբկահարը միշտ միասին կ'ըլլային, յաճախ միեւնոյն ընտանիքի անդամներ: Զուռնաճին թմբկահարին պէս միշտ ոտքի վրայ էր, հրապարակին մէջտեղը, քիչ անգամ տեղ կը փոխէր: *Սապաշ կանչելու* իրաւունքը միշտ զոռնաճին կը պատկանէր: Բոլոր լեզուներով ալ *սապաշ* կամ *սուպաշ* կը կոչուին զոռնաճիւններուն տրուած դրամական նուէրն ու կանչը, զոր զոռնաճին կը կրկնէ ամէն պարեղանակէ ետք: Ըստ երեւոյթին, եղած են արհեստով զոռնաճիւն եւ թմբկահարներ, որոնք ապրած են *սապաշ*ով հաւաքուած եկամուտով:

Կ'ըսուի, որ հայոց թմբուկն ու զոռնան կը տարբերին այլազգիներու ունեցածէն: Այլազգիները՝ յատկապէս գնչուները, զոռնայի ձագարածն ծայրին կը կախէին տարբեր հլուններ ու շղթաներ, որոնցմէ զերծ էր հայոց զոռնան: Կ'ըսեն նաեւ, որ հայոց թմբուկի ձայնը աւելի թաւ է եւ ուժեղ:

Նուագածութեան առիթները

Զուռնա-թմբուկի յատուկ առիթները երեքն էին.

ա) Հարսանիքի շաբթուն, երբ զոռնաճին եւ թմբկահարը յատուկ կը հրաւիրուէին ու կը մնային փեսայի տունը: Ասոնց նուագակցութեամբ կը կա-

նմանութիւն ունի արաբերէն *պասիթ* բառին հետ, որ կը նշանակէ «անարժէք, ոչինչ»: Հոն կայք հաստատած մուսալեոցիներուն համար բառը չարագուշակ կը թուի: 40 օր ետք կը տեղափոխուին Լիբանան, Այնճար:

7 Պաճազեան 1986: Այդ առեւ 12 տարեկան, սփիւռքահայ յայտնի արձակագիր Պօղոս Մնապեան, նոյն դէպքի տպաւորութեան տակ յետագային գրած է «Պարը» գեղարուեստական տպաւորապաշտ ակնարկը (իր կատարմամբ լսել YouTube, «Պարը» – Պ. Մնապեան):

տարուէին Հինգշաբթի օր աղբիւրը ցորեն լուալու եւ իրիկունը ցորեն ծեծելու արարողութիւնները, Ուրբաթ իրիկուան մսացու կենդանիներու գնումն ու հարսանեաց ճաշի կաթսաներու տեղադրումն ու բուն հարսանեաց գիշերը, երբ մինչեւ լոյս կերուխում, երգ ու պար կ'ըլլար տղուն տունը, Շաբաթ կէսօրին հարսանեաց ճաշէն ետքը հարսնատի երթալը, հարսը եկեղեցի տանիլը, ապա տուն բերելը: Հոն կը վերջանար հարսանեաց շաբաթը: Երեք օր գոռնան չէր լռեր:

Քեսապի մէջ գոռնայով կատարուող յատուկ հանդիսատր պարեղանակ էր *հարսնատը*⁸՝ հարսը տունէն առնելու ու ձիով եկեղեցի տանելու եղանակը: Կը կոչուէր *հարսէն հալան* (հարսի եղանակը): Ասիկա շուրջապար չէր, այլ խառն պար մը. ոմանք թելերը իրարու ուսին դրած հարսին նայելով դէպի ետեւ կ'երթային՝ միջոց մը ձգելով իրենց եւ հարսին միջեւ, ուր կարգով կը նետուէին ոմանք, ձեռքերը թափահարելով մենապար կ'ընէին՝ գլխատրաբար դէպի ետեւ շարժելով, դէմքը՝ հարսին ուղղած: Շարքին առջեւէն կ'երթային գոռնաճին ու թմբկահարը: Մուսակեցիք նոյն եղանակը կը փչէին հինայի իրիկունը:

բ) Բարեկենդանի մէկ շաբթուան վրայ երկարող բոլոր հաւաքներուն գիւղէ գիւղ, թաղէ թաղ կը հասնէին գոռնաճիները. շուրջապարերն ու զանազան խաղերը կը կատարուէին գոռնայի եւ թմբուկի միջոցով:

գ) Մեծ ուխտագնացութիւնները չէին ըլլար առանց թմբուկ: Շրջանին մէջ կային յայտնի ուխտավայրեր, ուր կը կատարուէին համաժողովրդական ուխտագնացութիւններ: Հոն ներկայ կ'ըլլային Անտիոքի շրջանի բոլոր հայկական բնակավայրերէն մեծ թիով ուխտատր ընտանիքներ:

Այդպիսին էր Քեսապի համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը Պալլումի ուխտավայր՝ Կասիոս լեռան լանջին, Վարդավառի տօնին, Շաբաթ կէսօրէն մինչեւ Կիրակի երեկոյ: 1939-ին Պալլումի ուխտավայրը մնաց Թուրքիոյ կողմը: Ս.Աստուածածնայ Վերափոխման տօնը դարձաւ համաժողովրդական ուխտագնացութեան առիթ, որ առ այսօր տեղի կ'ունենայ Ներքի գիւղի *կիղի-ցիկին* (= մատուռ) քով, աղբիւրին առջեւ, վիթխարի սօսիին տակ⁸:

Նոյնպիսի ուխտավայր մըն էր Մուսա Լեռան Սուրբ Թովմասի աւերակ վանքը՝ Եոդուն Օլուքի եւ Հաճի Հապիպի գիւղերուն միջեւ: Հոս ուխտագնացութեան կ'երթային հազվերացի տօնին⁹:

Մեծ ու յայտնի ուխտավայր էր Ս. Աննայի տօնակատարութիւնը Գնիէ եւ Եագուպիէ գիւղերու մերձակայքին, Եագուպիէի կից: Հոս ուխտագնացութիւնը կը կատարուէր Ս.Աննայի տօնին առթիւ, Օգոստոսին¹⁰:

Համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայր էր Արամո գիւղը՝ ժայռափոր Ս.Գէորգ եւ անոր կից Ս.Աստուածածին եկեղեցիներուն առջեւ¹¹: Այս ուխտագնացութիւնը կը կատարուէր Ս.Աստուածածնայ Վերափոխման տօնին առթիւ:

8 Չոլաքեան 1995, 230–233, 340–342:

9 Գյոզալյան 2001, 261:

10 Թաթարեան 1963; Չոլաքեան 2006, 191–196:

11 Զաքարիա վարդապետ 1866, 99–100:

Այս բոլոր ուխտագնացությունները կը տեւէին երկու-երեք օր: Թեմի առաջնորդ հոգեւորականը կը պատարագէր, իսկ կը սպասարկէին տուեալ շրջանի քահանայ հայրերը: Կազմակերպիչները կ'ըլլային տուեալ շրջանի գիւղի մեծաւորները, որոնք կը հսկէին կարգապահութեան, խաղի հրապարակներուն եւ ուխտավայրի խոհանոցին: Կը հրամցուէր ուխտի կերակուրը, որ անպայման խոյի միտով հերիսան էր:

Շուրջապարեր եւ մենապարեր

Ջոռնայով կը կատարուէին գլխաւորաբար շուրջապարերը: Քեսապցին պարերգային շուրջապարը *վուօզ* (վազ-ք) կը կոչէ, իսկ սովորական վազքը՝ *շուր-տէն*, *շուրտիլ*: Նոյնը նաեւ արամոցիք եւ դեմիէցիք: Քեսապի պարեղանակներու շարքը կը կոչուի *տիլանի*, իսկ շուրջապար ընելը՝ *տիլանի քիշել* (տիլանի քաշել): Երկու շարք պարերէ բաղկացած է. առաջին շարքը կը կոչուի *Քեսապու հավա* եւ ունի երեք պար՝ *զուօյզ* (զոյզ), *թաք* (կենտ), կրկին՝ *զուօյզ՝ եփր-եստանջ* (զոյզ՝ ետեւ-առջեւ): Երկրորդ շարքը կը կոչուի *Հալապի* եւ ունի երեք պար՝ *զունտր* (ծանր)՝ ունի նախանուագ, *թիթիվ* (թեթեւ), *զուօյզ ափի* (զոյզ՝ սովորական): Դժբախտաբար մեզի յայտնի չէ, թէ *տիլանի* կոչուող այս պարախումբին ո՞ր մէկը ի՞նչ յատուկ առիթի կը կատարուէր եւ ի՞նչ հերթով:

Յայտնենք, որ *Հալապի* անուանումը երկընտրանք կ'առաջացնէ՝ մտածել տալով, թէ արդեօք պարն ու պարեղանակը կրնայ Հալէպի կամ անոր շրջակայքի որեւէ մէկ բնակավայրի յատուկ ըլլալ: Մեր պրպտումները ցոյց տուած են, որ առհասարակ նման բան գոյութիւն չունի. այդ կողմի պարերը էապէս տարբեր են իրենց եղանակներով ու պարաձեւերով: Բացի անկէ՝ *Հալապի* կը կոչուի նաեւ Տիգրանակերտի հայոց պարերէն մէկը: Ըսենք նաեւ, որ Քեսապի շրջանը կը գտնուէր Հալէպի վիլայէթի սահմաններէն ներս:

Մուսալեոցիք եւ արաբախօս հայերը շուրջապարերը կը կոչեն *տապքի*. արաբերէն է, կը նշանակէ *ուրքի հարուած*: Մուսալեոցիք այս պարերէն ոմանք տակաւին կը կատարեն տարբեր անուններով, անոնցմէ մէկը ծանօթ է «Այն-ճարցիներու պար» անունով: Արաբախօսները կը կատարեն այս պարերէն ոմանք ու զանազանելու համար արաբականներէն կը գործածեն *տապքթնա* բառը՝ մեր շուրջապարը: Շարք մը պարեղանակներ կու գային հայկական ժողովրդական երգերէ՝ «*Լորկէ*», «*Այ Ֆորկա*», «*Սոնա եար*», «*Իմ չինար եարը*», իսկ ուրիշներ այս շրջանակին մէջ հանրածանօթ պարերգերէն՝ «*Կերմէր ֆրստան*» (կարմիր ֆստան), «*Աման իշգէն*» (աման աղջիկ), «*Մագարոնի*» (Մագարոն է), «*Իշգէն խէնկիէն անցո գէս*» (Աղջիկ, գետէն անցնոր գիս):

Շուրջապարերը պարբերաբար կ'ընդհատուէին մենապարերով կամ խաղերով: Որեւէ պարի կամ խաղի նուագը Քեսապի բարբառով կը կոչուի *հավա* (արաբ. «*եղանակ*», «*հով*», «*մեղեդի*»), իսկ մուսալեոցիք կը գործածեն *չալմը՝ չալել* «նուագել» բառը: Մենապարի եղանակը զոռնաճին կը փչէր շուրջապարի եղանակէն անմիջապէս ետք: Կը կոչուէր *ծէփկէն* (ծէփկիլ՝ ծափահարել, *ծուփի՝* ծափ): Շուրջապարը կը դադրէր, թելերը կը քակուէին, կը սկսէր ծափը: Պարա-

Քեսապցիներ շորջապարի մէջ

գլուխը հրապարակ կը նետուէր, քիչ ետք քանի մը ուրիշներ եւս՝ ծերեր, մանուկներ, կիներ, մարդիկ, բոլորը: Մենապարի ատեն թմբուկը կը լռէր:

Մենապարը երբեմն կը վերածուէր *ճամպազի*, երբ պարողը պարային շարժումներուն կողքին խաղեր կը կատարէր, ինչպէս օղիին շիշը գլուխը՝ գաւաթն ալ վրան դրած պարել, պարային շարժումներով գլուխը ետին տանելով գետին դպցնել, ձեռքերը կոնակին կապելով պարային շարժումներով առջեւ ծռիլ ու բերանով գետնէն թաշկինակ առնել, պարային շարժումներու ընթացքին քանի մը անգամ թաւալիլ, գլուխկոնծի տալ, գլխու վրայ կենալ, ձեռքերու վրայ քալել են: 1950–1960 թուականներուն Քեսապի մէջ այսպիսի մենապարի վարպետներ էին քեսապցի հայր ու որդի Նշան եւ Սիմոն Տէր-Սահակեանները:

Թրախաղ, դաշունախաղ եւ ըմբշամարտ

Դարձեալ տաուլ-գոտնայի ընկերակցութեամբ կը կատարուէին թրախաղ ու դաշունախաղ: Ատոնք հիները լաւ գիտէին ու անպայման երկու կամ աւելի զոյգեր այդ խաղերը կը կատարէին: Միւսպետցիք դաշունախաղի եղանակին կ'ըսեն *դէնկի չալմէն* (դանակի նուագ): Պարարուեստի բեմին պարը հանրաժանօթ դարձաւ Գագիկ Գինոսեանի կատարումով: Թրախաղը շատ տարածուած է արարներու մօտիկ շրջանակներու՝ յատկապէս Շուղորի շրջանի հայոց մէջ:

Ըմբշամարտի ազատ ոճը (*թէրվէն* «ընդհարուիլ» բայէն) անպայման կը կատարուէր հին հարսանիքներուն: Զուռնան կը փչէր յատուկ եղանակ՝ *թէրվէն*: Երիտասարդները հրապարակ կը հրէին յայտնի ըմբիշները: Մրցումը կը կատարուէր բացականչութիւններով, քաջալերանքի խօսքերով, ծաղր ու կատակով: Յաղթողին դիմաց կ'իջներ մէկ ուրիշը: Մէյտանապաշին կը հսկէր նաեւ այս

Գնիէ, շուշպար գիւղի եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ

մրցումներուն: Յաղթողը կը պատուէին, տեղ կը հրամցնէին աւագներու սեղանին վրայ ու տէր կը կանգնէին, եթէ թշնամանք մը ծայր առնէր անոր նկատմամբ: Հարսանիքներուն, օրէնք էր, ամէն ազգի ըմբիշներ ներկայ կ'ըլլային, հրաւէր կը տրուէր¹²:

Չուռնաճիւներ եւ թմբկահարներ

Քեսապի մէջ դեռ 19-րդ դարէն յայտնի էին Զուռնաճեան ընտանիքի գոռնաճիւներն ու թմբկահարները: Իրենք կը շինէին իրենց գործածած գործիքները: Զուռնան կը շինէին ընկուզենիի ու *գասլապի* կոչուող անտառային ծառի փայտէն, որ կարմրաւուն կ'ըլլար [տե՛ս աղ. 3/2, էջ 260]:

Յետ 1947-ի հայրենադարձութեան՝ այսպիսի առիթներու կը հրաւիրուէին *գուրպուօթ* (գնչու) նուագածուներ: Անոնք գիտէին հայոց սիրելի պարեղանակները, գիտէին ո՛ր եւ ի՞նչ նուագել, *սասպաշը* տեղին կանչել: Չգիտցողները կը սորվէին տեղւոյն վրայ, *սէյմանպաշին* կու տար եղանակը, կը հետեւէր, սրբազրել կու տար ու յաջողելէ ետք միայն շարքի կը հրաւիրէր պարողները:

12 Երբեմն, ինչ խօսք, գոռնան եւ թմբուկը նաեւ կոլիւներու ալ պատճառ եղած են: Հարսանեաց գիշերներուն, երբեմն կարելի չէր ըլլար կարգը պահպանել: Միջկուսակցական պայքարի տաք շրջանին՝ 1928-ին, Գարատուրան գիւղին մէջ, այդպիսի հարսանեաց գիշեր մը՝ մութին մէջէն կրակոցներ կը լսուին, կ'ըլլան զոհեր ու վիրաւորներ. Անտիոքի բանտ կը տարուին ոմանք ու ի՞նչ կը մնան մինչեւ Աղեքսանդրէթի սանճաքին Թուրքիոյ յանձնումը՝ 1939 թուական: Յաջորդ օր պսակը կը կատարուի, բայց ժողովուրդը նորահարսը կը կոչէր *Գանկը կէլըն* (թրք. «Արիւնտու հարս»): Այդ թուականէն ի վեր Քեսապի հարսանիքներէն շատ յաճախ բացակայեցան գոռնան ու թմբուկը: Տեղացի գոռնաճիւները չէին մասնակցեր այդպիսի առիթներու, եթէ մօտիկ կամ հարազատ շրջանակ մը չ'ըլլար:

Գնիէ, թրախաղ

1950-ական թուականներէն ետք Քեսապի մէջ երկու գոտնաճի կար. Միվտիցի Կերպօն (բնիկ սուէտիացի Կարապետ Չէրչիկեան) եւ Սաղտըճեան Վահանը, որ Զոտնաճի անունով ալ կը ճանչցուէր:

Այնճար տեղափոխուած մուսալեոցիները պահեցին գոտնան ու թմբուկը: Յիշուող առաջին թմբկահարը Տավաճի պապուկն է (Յակոբ Թոսունեան), որուն շինած երկու թմբուկները տակաւին կը պահուին. մէկը կը կրէ 1885 մականագրութիւնը [աղ. 3/1, էջ 260], կը գտնուի Մուսալեո յուշարձան-թանգարանին մէջ (Մուսալեո գիւղ, ՀՀ): Այնճարի թմբկահարներէն կը յիշուին նաեւ Անդրանիկ Շաննագեանը, Ծերոն Քըպըրլեանը, Քրիստափոր Գազանճեանը, Պըզտակ Քեշիշեանը, իսկ գոտնաճիներէն՝ Յովհաննէս Քըպըրլեանը, Խաչիկ Շաննագեանը, Պետրոս Տուտագլեանը, Պետրոս Անտոնեանը, Յովհաննէս Գապագեանը: Ասոնք միշտ ներկայ եղած են գիւղի հարսանիքներուն, տօնախմբութիւններուն եւ հիւրերու դիմաւորութեան ատեն [իմմտ աղ. 3/5, էջ 260]:

Գաւալ

Գիւղական շրջաններու մէջ ամենատարածուած փողային գործիքը գաւալն էր, բարբառով՝ *գավալա* կամ *գավալու*, որ կ'ըլլար եղեգէ կամ պղինձեայ: Եղեգէ գաւալները կը շինէին իրենք՝ նուագողները, կ'ըսէին՝ երկու բթամատի հաստութեամբ, երեք թիգ պէտք է ըլլայ: Ան աւելի երկար է, քան սովորական սրինգը, խողովակի վերի կողմը՝ վեց, իսկ հակառակ կողմը՝ մէկ բացուածքով: Կը փչեն շրթունքին թեք դրած դիրքով: Պղինձէ գաւալը կը շինէին արհեստաւորները՝ գլխաւորաբար զինագործները: Ընտիր կը համարուէին ընկոյզի (դեղնաւուն) կամ *գասալապա* կոչուող վայրի ծառի փայտով (կարմրաւուն) գաւալները:

Եագուպիտ, մենասպար

Գառալը շատ տարածուած նուագարան էր Քեսապի շրջանի գիւղերուն մէջ, նոյնպէս Արամո եւ Դնեմիէ: Ամէն գիւղակի կամ գիւղի տարբեր թաղերու մէջ անպայման կը գտնուէր գառալ նուագող մը կամ քանի մը նուագողներ: Հովիւները ամենէն յայտնի նուագածուներն էին, որովհետեւ անոնք ամէն օր՝ թէ՛ մենիկ պահերու եւ թէ՛ հաւաքներու ընթացքին կը նուագէին եւ իրարու փորձ կը հաղորդէին: Նոյնիսկ ասացուածք կար՝ *ի՛նչ հովիւ, որ գառալ նուագել չի գիտեր*:

Հովիւներու ամառնային *ուպան* կամ *ալաջօխը* (=կեցավայր) կ'ըլլար բարձր լեռներու վրայ ու կը տնէր մէկ ամիս, երբ խումբ մը հովիւներ կը խառնէին իրենց հօտերը: Գիշերը, վրաններու (*չերդիկ*) առջեւ վառած խարոյկին շուրջ կը նուագէին ոչ-պարային եղանակներ եւ մէկ-երկու *տիլանի*: Ոչ-պարային հովաւկան եղանակներուն մէջ շատ յայտնի էին երկուքը՝ այծերը ջուրը իջեցնելու ու պառկեցնելու եղանակները: Անոնք այծերը կ'իջեցնէին ձորի *սուլախները* (անասուններուն ջրտուքի տեղը) ջրտուքի ու կը նուագէին գլգլուն եղանակ մը. կէսօրուայ տօթին այծերը կը մակաղէին հսկայ սօսիներու շուքին, իսկ հովիւր կը փչէր մեղմ ու ձիգ եղանակ մը:

Ամռան գիշերներուն սրինգի ձայն կը լսուէր թաղերուն մէջ, ուր տանիքներու վրայ հաւաքուած կ'ըլլային այր մարդիկ: Հանդարտ *հաւաններ* փչելէ ետք անպայման կարգը կու գար պարային եղանակներու. մարդիկ շուրջպար կը բռնէին. կը մասնակցէին երբեմն կանայք եւ փոքրիկներ: Գառալ փչող մը կ'ըլլար հաւաքական աշխատանքներէ ետք՝ մէկու մը նոր տան տանիքը թափելու, այսինքն՝ ծածկելու, հորի մը շինարարութիւնը աւարտելու աշխատանքներէն ետք, երբ անպայման արին կը հանէին, ցորեն կամ ձաւար ծեծելու երեկոյեան աշխատանքէն ետք, երբ տնեցին անպայման սեղան կը դնէր, են: Այսպիսի

առիթներու գաւալ փչողները իրենք կու գային առանց հրաւեր՝ գաւալը գօտիին մէջ խրած:

Կ'ըլլային նաեւ ընտանեկան առիթներ՝ մկրտութիւն, խօսկապ, բարի գալուստի կամ ողջերթի հաւաք, առաջին ածիւնը, անուանակոչութիւն: Սեղան կը բացուէր, ու անպայման գաւալի ձայն կը լսուէր:

Յայտնի *գավալաճիներ*ու կ'ընկերանային *տըմկալաքճիներ*ը: *Տըմկալաքը* փոքր չափի թմբուկ էր, սովորաբար՝ ձագարածել կաւէ ամանով, գոր ափով կը դափէին անուրի տակ կամ ծունկերուն վրայ թեք դրած, կամ ոտքերուն միջեւ սեղմած: Գաւալին հետ, եթէ փոքր թմբուկ չգտնուէր, պղինձէ մեծ ամանները՝ տաշտ, սինի, տապակ, թիթեղէ տուփերը կը դափէին ափով կամ փայտէ շերեփով:

Այնքան սիրելի ու ընդհանրացած գաւալը այսօր գործածող չկայ: Քեսապցի հայրենադարձներէն շատեր հայրենիք եկան իրենց գաւալներով: Յայտնի էր Վարդան Բրդոտեանը: Քեսապի մէջ վերջին արձանագրութիւնը կատարած եմ 1978-ին վերապատուելի Եսայի Սարամազեանէն, որ այն ատեն Մերձատր Արեւելքի Հայ աւետարանական եկեղեցիներու միութեան նախագահն էր: Բնիկ՝ Քեսապի Վերի Պաղճաղագ գիւղէն էր, հոն հովուութիւն ըրած ու գաւալ նուագած էր նախքան Պէյրութի Աստուածաբանական ճեմարան յաճախելը:

Արդուր եւ շուպապի

Հովուական նուագարան էր նաեւ *արդուրը*, որ երկփողանի եղեգնեայ սրինգ էր: Իւրաքանչիւր կողմ երկուքական կամ երեքական իրարու մէջ խրուած կտորներէ կը բաղկանայ: Մատնեմատի հաստութեամբ, առաւելագոյնը երկու քիլ երկարութեամբ կտորներուն վերի կողմը կը բանային վեցական ծակեր. մէկ մատնեմատի երկարութեամբ ու աւելի բարակ կտորները տաշելով կը խրէին հաստերուն մէջ ու կ'ամրացնէին դերձանով: Բերանին կողմը պէտք է գոց մնար՝ եղեգի յօդով. այնտեղ մէկական լեզուակ կը բանային: Նուագելու ատեն լեզուակները ամբողջութեամբ կը մտնէին բերանին մէջ: Զիլ ձայն ունի. պարկապզուկի ձայնին մօտ է [տեն աղ. 3/3, էջ 260]:

*Շուպապի*ն սովորական սրինգն է: Բերանին կողմը ունի շեղ կտրուածք, ուր տեղադրուած է այլ փայտէ շինուած լեզուակ մը, որ ներս կը մտնէ մէկ մատ հաստութեամբ: Ճիշդ այդտեղ՝ մակերեսին վրայ բացուած կ'ըլլայ քառակուսի անցք մը: Ասիկա *պէտրինուօկ* (պատուհանիկ) կը կոչուէր: Նոյնն է արաբերէնը՝ *շուպապի*, որով ալ կը ճանչցուի նուագարանը: Գաւալ նուագողները նաեւ շուպապի կը գործածէին: Մեծ թէ փոքր, մանչ թէ աղջիկ՝ *շուպապի* նուագել կը փորձէին [տեն աղ. 3/4, էջ 260]:

Գիւղերուն մէջ գաւալն ու շուպապին սովորաբար անկողնոցին մէջ կը պահէին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ 2001

Գյոգալյան Գ.Մ., Մուսա Լեռան ազգագրությունը, Երևան, «Գիտություն», 2001:

ԶԱՔԱՐԻԱ 1866

Զաքարիա վարդապետ Զմիռնիացի, Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից ստորագրութիւնը եւ գիւղացւոց արդի վիճակը // Սիօն, Երուսաղէմ, թիւ 7, 1866, 99–100:

ԶԷՅԹԼԵԱՆ 1975

Զէյթլեան Ս.Թ., Մուսա Լեռան ժողովրդական հեքիաթները, Պէյրութ, 1975:

ԹԱԹԱՐԵԱՆ 1963

Ներսէս քին. Թաթարեան, Եագուպիէի Ս. Աննա մատուռը եւ անոր հրաշքները, Հալէպ, 1963:

ՀԱՊԷՇԷԱՆ 1986

Հապէշեան Թ., Մուսա-Տաղի պապենական արձագանգներ, Պէյրութ, 1986:

ՉՈԼԱՔՅԱՆ 1984

Չոլաքեան Յ.Մ., Յամբաժ աղբիւրը նորէն կը բխի, Հալէպ, 1984:

ՉՈԼԱՔԵԱՆ 1995; 1998

Չոլաքեան Յ.Մ., Քեսապ (ազգագրութիւն եւ բանահիւստութիւն), հատոր Ա., Հալէպ, 1995, 572 էջ; հատոր Բ., Հալէպ, 1998, 568 էջ:

ՉՈԼԱՔԵԱՆ 2006

Չոլաքեան Յ.Մ., Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը, պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն, Անթիլիաս, 2006:

ՊԱՃԱԳԵԱՆ 1986

Պաճագեան Յ., Պասիթ... Անմոռաց Օրեր // Արարատ, 20 մարտ, 1986:

ՍՎԱԶԼՅԱՆ 1984

Սվազլյան Վ. Գ., Մուսա Լեռ // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

*Акоп Мардаевич Чолакян, д.и.н.**Институт археологии и этнографии*НАРОДНЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ
АРМЯНОНАСЕЛЕННЫХ РАЙОНОВ АНТИОХА**Ключевые слова:** духовые инструменты, зурна, кавал, архур, шуббаби, ударные инструменты, большой барабан, маленький барабан-дмбалак.

В сельских местностях Антиохского района, населенных армянами (в селах Светийского, Кессабского, Латакийского, Кюрт-тагского районов, долины Рутча), наиболее распространенными музыкальными инструментами являются духовые инструменты – *зурна, кавал, архур, шуббаби*, а из ударных инструментов – большой барабан и маленький барабан-*дмбалак*, обычно аккомпанируемый *зурной*. Эти инструменты были в широком употреблении также среди живущих по соседству арабов, курдов и туркмен, хотя их танцы в силу ритуальных особенностей заметно отличаются. В настоящее время из перечисленных инструментов наиболее употребимы барабан, зурна и отчасти кавал.

*Dr. Habil. Hagop M. Tcholakian,
Institute of Archaeology and Ethnography*

THE TRADITIONAL MUSICAL INSTRUMENTS OF ARMENIAN-POPULATED AREAS OF ANTIOCH REGION

Keywords: wind instruments, zurna, kaval, arghur, shubbabi, percussion instruments, great drum, small drum (dimbalak).

The most popular musical instruments in the Armenian-populated areas of the Antioch region (in the villages of Svetiya, Kessab, Rouj valley, Kurd Dagħ and Latakia) were wind instruments, like zurna, kaval, arghur and shubbabi, and percussion instruments, like great and small drums.

These were common in the Arab, Kurdish and Turkic populated areas in Antioch region, although the dance tends to differ greatly from the ritualistic features. Now among those instruments still have their use the drum and zurna, and partly kaval.